

Planbureau voor de Leefomgeving

TRENDS IN DE REGIONALE ECONOMIE

Input voor de VNG-commissie Stedelijk Perspectief

Otto Raspe

7 maart 2014

Deze notitie is geschreven op verzoek van de commissie Stedelijk Perspectief van de Vereniging Nederlandse Gemeenten ten behoeve van een viertal thematische discussiebijeenkomsten over trends in steden en regio's

PBL
2014

Inleiding

De VNG heeft een tijdelijke commissie *Stedelijk Perspectief* ingesteld, onder voorzitterschap van professor Wim Derksen. De commissie heeft tot doel trends op het gebied van stedelijke economie in kaart te brengen ten behoeve van de nieuw te vormen collegeprogramma's. Vanuit economisch perspectief worden vier thema's uitgewerkt: (1) Economie, wonen en ruimte, (2) Economie, migratie en achterstanden (3) Economie en duurzaamheid, (4) Economie, cultuur en openbare ruimte.

Ter voorbereiding van deze commissiebijeenkomsten heeft de VNG het PBL gevraagd een korte notitie te schrijven over belangrijke trends die een impact op de regionale economie kunnen hebben.

Steeds is het vertrekpunt 'de economie'. We behandelen in deze notitie de volgende trends:

- Trend 1: Urban age
- Trend 2: Agglomeratiekracht en borrowed size
- Trend 3: Consumer city
- Trend 4: Werk volgt wonen
- Trend 5: Krimp
- Trend 6: Vergrijzing
- Trend 7: The great divergence
- Trend 8: Resilience (veerkracht)
- Trend 9: The war of talent
- Trend 10: De groene race
- Trend 11: De energieke samenleving

De trends in de stedelijke economie worden kort beschreven; we pretenderen niet volledig te zijn. Per trend geven we daarom ook een aantal relevante bronnen weer (zo veel mogelijk met hyperlinks) die uitgebreider ingaan op deze trend.

Na de 11 trends bespreken we in een resumé hoe deze 11 trends samenhangen met de vier thema's van de commissie.

Trend 1: Urban age

Urbanization will be one of this century's biggest drivers of global economic growth. Deze quote van McKinsey's Global Institute is illustratief voor de trend dat steden meer en meer in trek zijn als vestigingsplaats voor mensen en bedrijven. Prognoses geven daarbij aan dat nu al meer dan de helft van de totale bevolking in de OECD-landen in stedelijke regio's leeft en de verwachting is dat dit aantal tot 80 procent zal groeien. McKinsey spreekt van een *Urban World*, de London School of Economics van een *Urban Age* en Brookings Institution van een *Metropolitan Revolution*. Ed Glaeser vat deze trend samen als de *Triumph of the City*. Kortom: steden zijn de motoren van economische groei, hotspots van innovatie, broedplaatsen van ondernemerschap en trekken talenten en investeringen van over de hele wereld aan (zie voor het *waarom?* de box hieronder).

Met recht kan worden afgevraagd hoe de trend zich relateert aan de Nederlandse context, en de context van een Nederlandse stad of gemeente. We kunnen dezelfde groei in urbanisatie in Nederland niet verwachten. We krijgen immers ook te maken met krimp van de (beroeps)bevolking. En Nederland kent geen metropolen of agglomeraties in de orde van grootte waarin veelal wordt gedacht (New York, Londen). Onze kracht ligt veel meer in de polynucleaire stedelijke structuur en een structuur van middelgrote steden. Kortom: wat zijn eigenlijk de condities voor stedelijk economische groei in Nederland? Met deze megatrend in gedachten lopen we een aantal andere gerelateerde trends voor de stedelijke en regionale economie langs.

Waarom zijn steden economisch zo succesvol? De kern van het economische succes van de stad bestaat uit het feit dat bedrijven profiteren van elkaars nabijheid. Rond clusters van bedrijven ontstaan arbeidsmarkten en markten van toeleveranciers, die een betere 'matching' kennen in steden. Bovendien zijn steden de drager van kennisoverloepers: bedrijven profiteren van de bedoelde en onbedoelde overdracht van kennis. Interacties tussen bedrijven kunnen formeel zijn, verpakt in handelsrelaties, maar ook juist informeel, toevallig, en onbedoeld. Kern van deze relaties is vaak face-to-face contact. Mensen hebben face-to-face contact nodig om persoonlijke en complexe kennis uit te wisselen, vertrouwen op te bouwen, en continue een accurate beoordeling te kunnen maken van het potentieel aan constant veranderende bedrijfsrelaties. Het specificeren van producten en diensten, met elkaar samenwerken, het sluiten van bedrijfstransacties, en misschien wel de belangrijkste: het van elkaar kunnen leren en je kunnen 'vergelijken' met anderen (peers) – om er beter van te worden –, leunen alle sterk op de mogelijkheden die persoonlijke contacten bieden. Steden bieden deze interactiemilieus, zodat frequent en face-to-face contact mogelijk wordt gemaakt. Daarnaast faciliteren steden arbeidsmobiliteit en ondernemerschap, zowel bij het oprichten van nieuwe bedrijven als bij de spin-offs van bestaande bedrijven. Juist omdat moderne economieën de afgelopen decennia steeds sterker 'kenniseconomieën' zijn geworden is het belang van agglomeratievoordelen gegroeid en floreren steden.

Bronnen

Brookings Institution, *The metropolitan revolution*, <http://metrorevolution.org/>

Glaeser, E.L., (2011) *Triumph of the city: how our greatest invention makes us richer, smarter, greener, healthier and happier*, New York: MacMillan

London School of Economics, *Urban Age*, <http://lsecities.net/ua/>

McKinsey http://www.mckinsey.com/insights/urbanization/urban_world

Raspe, O. (2012) *De economie van de stad in de mondiale concurrentie*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, <http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL-2012-essays-toekomst-van-de-stad-de-economie-van-de-stad-in-de-mondiale-concurrentie.pdf>

Trend 2:

Agglomeratiekracht en borrowed size

Aan de trend van de 'urban age' ligt ten grondslag dat bedrijven profiteren van elkaars nabijheid. Door economen worden dit *agglomeratievoordelen* genoemd. Voor deze voordelen zijn stedelijke *omvang en dichtheid* cruciaal. Diverse studies laten zien dat stedelijke dichtheid gunstig is voor meer innovatie en hogere productiviteit en economische groei, ook in Nederland.

Maar Nederlandse regio's missen juist agglomeratiekracht: ze zijn ten opzichte van hun belangrijkste concurrenten relatief klein en hebben minder dichtheid. Nederlandse bedrijven missen daarmee een concurrentievoordeel ten opzichte van hun belangrijkste concurrenten elders (Raspe et al. 2012). Onderkennen van het belang van agglomeratiekracht en het gebrek daaraan in Nederlandse regio's is belangrijk. Hier past een investeringsagenda gericht op stedelijke verdichting – in al zijn hoedanigheden –, aansluitend op de bedrijvendynamiek en de interactiemilieus die de drager zijn van agglomeratievoordelen. Maar het is niet reëel om te verwachten dat een stedelijke investeringsagenda op korte termijn zal leiden tot meer massa en dichtheid. Het is dus een legitieme vraag of deze voordelen niet ook kunnen worden gegenereerd door over de grenzen van de eigen regio te kijken.

Kan agglomeratiekracht bij 'de burens worden geleend'? Dit wordt ook wel *borrowed size* genoemd. Het belang van agglomeratiekracht, maar ook het denken in hoe nabijgelegen steden en agglomeraties elkaar kunnen versterken is een belangrijke trend. Daarvoor moeten wél de verbindingen tussen die regio's heel goed zijn. Hoe sneller de verplaatsing van de ene naar de andere stad, hoe makkelijker het is om van elkaars kwaliteiten (in dit geval agglomeratievoordelen) te profiteren. Dit verwijst naar de situatie dat nabijgelegen en goed met elkaar verbonden steden één stedelijk functioneel geheel vormen en gezamenlijk één hoog niveau aan voorzieningen huisvesten (Raspe & Van Dongen 2013).

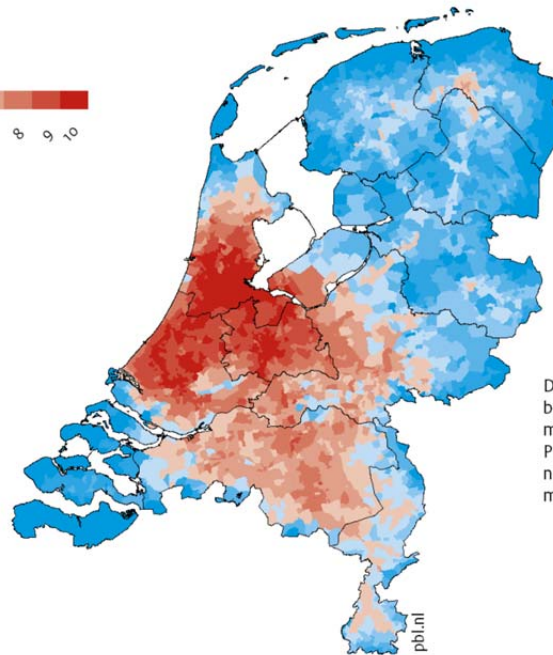
Om agglomeratiekracht en *borrowed size*-strategieën uit te werken is het belangrijk te kijken naar de economische structuur (type bedrijven, clusters) en dynamiek (groei van bedrijven, nieuwe bedrijven). Daarvoor zijn diverse bronnen voorhanden (zie bijvoorbeeld Raspe et al. 2012). Wanneer we primair uitgaan van massa en dichtheid is het aantal banen dat binnen 45 minuten kan worden bereikt vanuit elke postcode relevant. Figuur 1 geeft ter illustratie de gebieden weer die gunstige voorwaarden kennen vanuit het idee van agglomeratiekracht en *borrowed size*-strategieën. Dit maakt meteen duidelijk dat er binnen Nederland ook grote verschillen bestaan in de mate waarin agglomeratievoordelen optreden. Niet elke gemeente in Nederland profiteert daarvan.

Figuur 1 Aantal banen dat vanuit een postcode kan worden bereikt binnen 45 minuten reistijd

De massa van de totale regionale economie

Indicator: 11a

laag - hoog (in decielen)

De massa van de totale economie naar aantal bedrijven (gewogen voor banen) in de regio. De massa van de regio is gebaseerd op zijn centrale PC4 en de omliggende PC4 gebieden, gewogen naar reistijd vanuit de centrale PC4, met een maximale reistijd van 45 minuten.

Versie: 24-1-2013

Bron: LISA, 2012

pbl.nl

Bronnen

Planbureau voor de Leefomgeving (2012) *De internationale concurrentiepositie van de topsectoren*, Den Haag: Planbureau voor de leefomgeving, <http://www.pbl.nl/publicaties/2012/de-internationale-concurrentiepositie-van-de-topsectoren>

Raspe, O. & F. van Dongen (2013) *Werken aan de concurrentiekracht van Nederlandse regio's*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/presentaties/PBL_2013_Werken-aan-de-internationale-concurrentiekracht_1055.pdf

Trend 3:

Consumer city

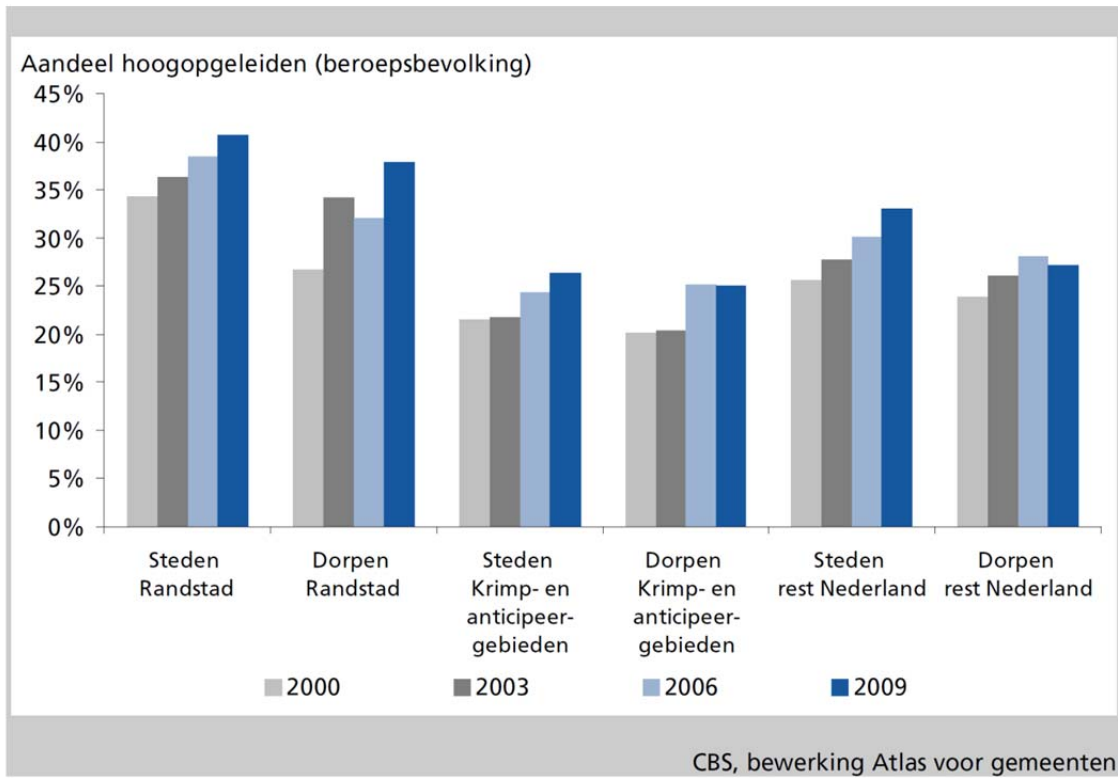
Naast de zogenoemde agglomeratievoordelen wordt ook de kracht van consumptie, en daarmee het belang van *amenities* (voorzieningen) en een goede kwaliteit van de leefomgeving steeds nadrukkelijker onderkend als driver voor regionale ontwikkeling. Juist stedelijke massa en dichtheid bieden agglomeratievoordelen aan de consument. Veel, diverse en hoogwaardige consumentendiensten bestaan bij de gratie van massa en dichtheid (schaalvoordelen), en dezelfde *amenities* maken de stad aantrekkelijk voor mensen en bedrijven om er zich te vestigen: ze voorzien in een hoge kwaliteit van de leefomgeving. Het *consumer city*-concept.

Onderzoek van de Atlas voor Gemeenten laat zien dat verschillen in huizenprijzen (de prijs die men bereid is te betalen voor een woning, gecorrigeerd voor pandkenmerken), een indicator voor de aantrekkelijkheid van een locatie, voor ongeveer de helft wordt bepaald door de nabijheid van banen én voor de andere helft door nabijheid van allerlei voorzieningen. Mensen willen dus graag wonen daar waar ze in potentie veel banen kunnen bereiken én daar waar ze makkelijk van allerlei voorzieningen gebruik kunnen maken (Marlet 2009, zie ook CPB 2010).

Een belangrijke trend is dat mensen in toenemende mate gaan wonen waar de kwaliteit van de woonomgeving hoog is. Mensen kiezen een woonstad die ze aantrekkelijk vinden. Veelal zijn dat veilige steden, met veel historie en stedelijke voorzieningen (Marlet & Ponds 2012). Daarbij geldt dat steden met een groot en gevarieerd aanbod aan cultuur vooral een grote aantrekkingskracht hebben op hogeropgeleiden en mensen uit de hogere inkomensgroepen (figuur 2). Opvallend is dat juist die steden het economisch beter doen (figuur 3 en 4). Met andere woorden: waar hoogopgeleide werknemers graag willen wonen, groeien bedrijven en vestigen zich nieuwe bedrijven.

Voor steden is deze groep hoogopgeleide, creatievelingen interessant, want mensen met meer kennis en vaardigheden zijn productiever, geven meer geld uit in plaatselijke horeca en detailhandel en cultuur en zijn meer geneigd om een eigen bedrijf te starten. Steden met veel hoogopgeleiden passen zich ook beter aan aan nieuwe economische omstandigheden. Nederlandse steden verschillen fors in aantal creatievelingen en aanbod aan cultuur.

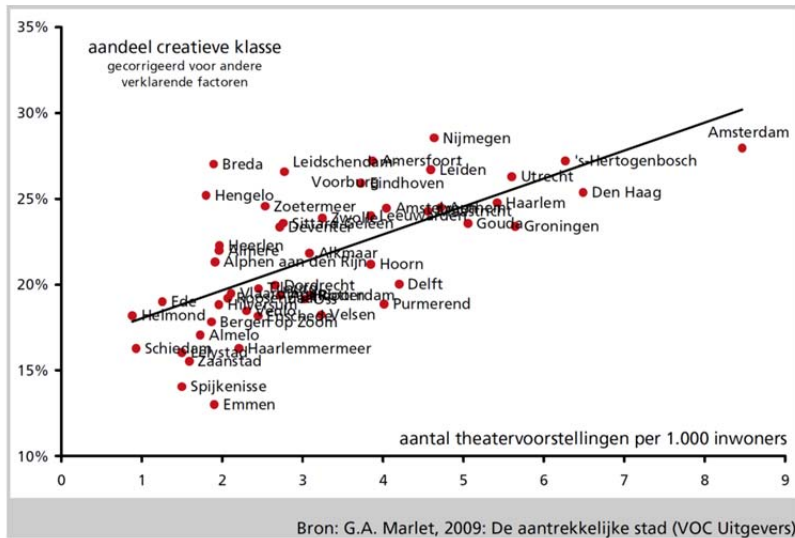
Figuur 2 Ontwikkeling aandeel hoogopgeleiden naar stedelijkheid en landsdelen

Bron: Marlet et al. (2013)

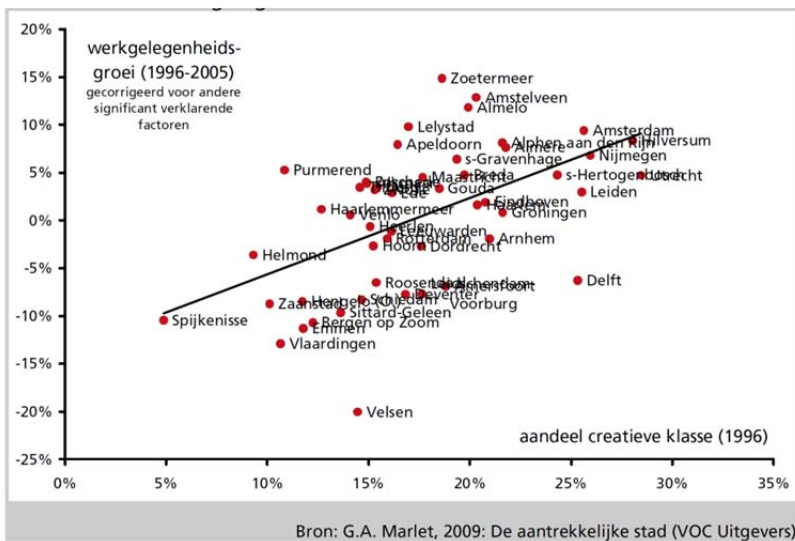

Figuur 3 Creatieve hoogopgeleide mensen wonen over het algemeen in steden met veel cultuur ...

Bron: Marlet (2009)

Figuur 4 ... en in steden met veel creatieve, hoogopgeleide mensen groeit de werkgelegenheid harder

Bron: Marlet (2009)

Bronnen

CPB (2010) *Stad en land*, Den Haag: Centraal Planbureau, <http://www.cpb.nl/publicatie/stad-en-land>

Marlet, G (2009) *De aantrekkelijke stad: Utrecht: Atlas voor Gemeenten*

Marlet, G., R. Ponds & C. van Woerkens (2013) *De toekomst van de Gelderse stad*, Utrecht: Atlas voor gemeenten, http://www.atlasvoorgemeenten.nl/images/pdf/De_toekomst_van_de_Gelderse_stad.pdf

Marlet, G. & R. Ponds (2012) *De waarde van kunst en cultuur in Amsterdam*, Utrecht: Atlas voor gemeenten, http://www.atlasvoorgemeenten.nl/images/pdf/De_waarde_van_kunst_en_cultuur_in_Amsterdam.pdf

Trend 4: Werken volgt wonen

De *consumer city*-trend is ook gerelateerd aan de discussie of 'wonen werken volgt, of werken het wonen'. In beleidsmatige termen: start regionaal beleid nu met het creëren van werklocaties (en dan komen de mensen vanzelf) of met het creëren van woonlocaties (en dan komen de bedrijven vanzelf). Of in het verlengde daarvan: begint beleid nu met het creëren van allerlei voorzieningen, die mensen aantrekken en vervolgens een succesvolle regionale economie aanjagen? In het licht van het belang van *consumer city*-argumenten volgt werken steeds vaker het wonen.

Onderzoek van het Ruimtelijk Planbureau bevestigde een paar jaar geleden al dat in het algemeen in Nederland in de periode tussen 1996 en 2005 het adagium overheerst dat werkgelegenheid zich vestigt op die plaatsen waar een groot aanbod is aan arbeidspotentieel: werken volgt dus wonen (De Graaf et al. 2007). Maar, en niet onbelangrijk, deze conclusie verdient nuancering (zoals deze studie al aangaf). De patronen voor woon-werkdynamiek in Nederland verschillen naar werkgelegenheidssector, naar gemeenten met en zonder Vinex-bouwopgave en per landsdeel. Dat betekent tegelijkertijd dat niet voor iedere regio of iedere gemeente eenzelfde beleid vruchtbaar is.

De Graaf et al. (2007) constateren dat in de eerste plaats niet alle soorten werkgelegenheid de bevolking volgen. Het is vooral de verzorgende werkgelegenheid (overheid, scholen en detailhandel) die de bevolking volgt. Een gemeente die beleid voert op het aantrekken van bevolking door bijvoorbeeld woningen te bouwen, zal echter niet automatisch ook werkgelegenheid aantrekken in de stuwende en waarde toevoegende sectoren (industrie, distributie & handel en zakelijke dienstverlening). Verder geven de onderzoekers aan dat Vinex-gemeenten de trend dat werkgelegenheid het wonen volgt domineren. In niet-Vinex-gemeenten wordt de bevolking juist aangetrokken door de toename van werkgelegenheid in de verzorgende en de zakelijke dienstverlening. Hier geldt dus dat wonen werken volgt. En in de derde plaats geldt het adagium 'werken volgt wonen' op landsdeelniveau eigenlijk alleen voor de Randstad. Vooral bij gemeenten in de Randstad leidt de aanleg van woningbouwlocaties tot extra werkgelegenheid.

Meer informatie over de relatie tussen bevolking en voorzieningen is te vinden in Romein & Renes (2013). In deze studie zijn tabellen opgenomen die laten zien hoeveel procent het aantal werknemers of het aantal vestigingen van een bepaald type voorziening toeneemt als de bevolking met 1 procent toeneemt. Zo neemt de werkgelegenheid in het aantal kleding- en schoenenwinkels met meer dan 1,5 procent toe als de bevolking in de stad met 1 procent toeneemt. Belangrijkste conclusie: de relatie tussen bevolking en voorzieningen verschilt sterk naar type voorziening; zie figuur 5.

Figuur 5 Elasticiteiten tussen banen, vestigingen en bevolking

Aantal werknemers	Bevolkingselasticiteit van # werknemers	# vestigingen	Elasticiteit van # werknemers i.r.t. # vestigingen*
Cafés	0,90	0,87	1,03
Restaurants	0,91	0,84	1,08
Kledingwinkels	1,56	1,31	1,19
Schoenenwinkels	1,56	1,21	1,29
Supermarkten	1,15	0,86	1,34
Bibliotheken	1,24	0,73	1,70
Theaters	1,72	0,54	3,19
Ziekenhuizen	2,17	1,00	2,17
Brandweer	1,47	0,45	3,27

* Deze kolom is verkregen als het quotiënt van de andere twee en niet als directe schatting. Een directe schatting kan mogelijk wat andere resultaten opleveren. De gerapporteerde cijfers zijn dus een benadering.

Bron: Romein & Renes (2013)

Bronnen

Graaff, Th, F. van Oort & S. Boschman (2008) *woon-werkdynamiek in Nederlandse gemeenten*, Den Haag: Ruimtelijk Planbureau: <http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/Woon-werkdynamiek.pdf>

Romein, G. & G. Renes (2013) *Plannen voor de stad*, Den Haag: CPB & PBL, <http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/CPB-PBL-2013-plannen-voor-de-stad-isbn-9789058335876.pdf>

Trend 5: Krimp

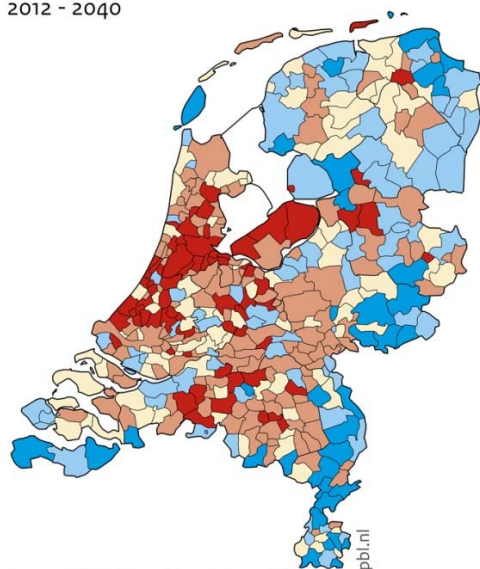
Tegelijkertijd met het toenemende belang van de stad als vestigingsplaats voor mensen en bedrijven nemen binnen Nederland naar verwachting de ruimtelijke verschillen toe. Waar in het ruimtelijk beleid tot nu toe is uitgegaan van een perspectief van groei, moet vanaf nu (in sommige gebieden) ook worden uitgegaan van een perspectief van krimp. De toekomst kenmerkt zich echter ook door een grotere onzekerheid. De regionale bevolkingsgroei tot 2040 toont forse regionale verschillen (figuur 6). Het zijn vooral perifere regio's langs de randen van Nederland, waar bevolkingskrimp optreedt of wordt voorzien. In Zeeuws-Vlaanderen, Oost-Groningen, Delfzijl en omgeving, Noord- en Zuid-Limburg, de Achterhoek en Zuidoost-Drenthe wordt tot 2025 een bevolkingsafname verwacht. Terwijl in het Zuidwesten van Nederland veelal groei plaatsvindt. Binnen deze krimpgebieden groeien de steden echter wel. Naar verwachting groeien bijvoorbeeld de steden Groningen en Enschede nog, maar hun ommeland niet.

Overigens is er wel een verschil tussen de ontwikkeling van de bevolking en die van de *potentiële beroepsbevolking* (figuur 7). Deze beroepsbevolking betreft de economisch actieven en juist die groep is belangrijk voor de economie. Vooral in Noord-Brabant wordt dat zichtbaar: daar groeit de beroepsbevolking minder dan de bevolking. Ook delen van de periferie die nog net niet krimpen in bevolking, krijgen te maken met een krimp in beroepsbevolking.

Figuur 6 Bevolkingsontwikkeling 2012-2040

Bevolkingsontwikkeling per gemeente

2012 - 2040

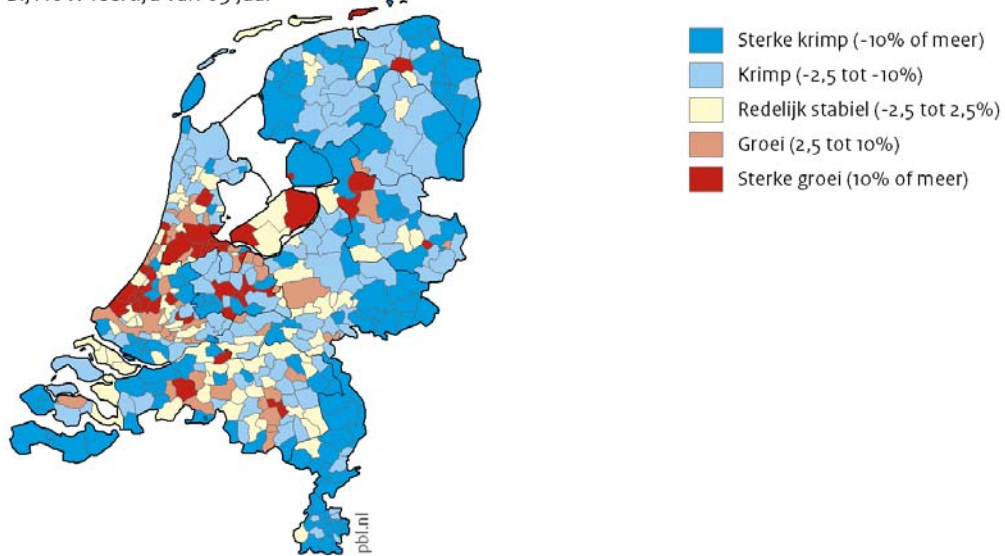
- Sterke krimp (-10% of meer)
- Krimp (-10 tot -2,5%)
- Redelijk stabiel (-2,5 tot 2,5%)
- Groei (2,5 tot 10%)
- Sterke groei (10% of meer)

Bron: PBL/CBS regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2013-2040

Figuur 7 Ontwikkeling beroepsbevolking 2012-2040

Ontwikkeling potentiële beroepsbevolking (2012 - 2040)

Bij AOW leeftijd van 69 jaar

Bron: PBL/CBS regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2013 - 2040

Bronnen

Huisman, C., A. de Jong, C. van Duin & L. Stoeldraijer (2013) *Regionale prognoses 2013 – 2040; vier grote gemeenten blijven bevolkingstrekkers*, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek en Planbureau voor de Leefomgeving, http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL_2013-Artikel-Regionale%20prognose-2013-2040_667_0.pdf

PBL & CBS *Regionale bevolkingsprognose*, <http://www.pbl.nl/themasites/regionale-bevolkingsprognose/prognoses-in-beeld/bevolkingsprognoses-2013-2040>

Ritsema van Eck, J. F. van Dam, C. de Groot & A. de Jong (2013) *Demografische ontwikkelingen 2010 – 2040; ruimtelijke effecten en regionale diversiteit*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL_2013_Demografische%20ontwikkelingen-2010-2040_1044.pdf

Trend 6: Vergrijzing

Naast de trend van krimp is ook duidelijk dat Nederland nog meer te maken krijgt met vergrijzing. Het aandeel ouderen (65+) in de bevolking neemt naar verwachting toe van 16 procent in 2012 tot 22 procent in 2025 en 25 procent in 2040. Hierbij is sprake van een 'dubbele' vergrijzing: het aandeel oudere ouderen (75+) neemt toe van 7 procent nu tot 14 procent in 2040. Op het platteland zijn en blijven de aandelen ouderen het hoogst: soms tot meer dan 30 procent van de lokale bevolking (PBL 2013).

Binnen de trend van vergrijzing speelt dat de toekomstige ouderen gemiddeld welvarender, vitaler en actiever zijn dan de ouderen van vroeger. Dit biedt ook kansen voor de lokale en regionale economie. Daar staat tegenover dat ouderdom uiteindelijk met gebreken komt. Deze kwetsbare ouderen raken meer afhankelijk van de directe woonomgeving om in de eigen behoeften te voorzien. Met een verouderende bevolking zal de vraag naar lokale en regionale voorzieningen veranderen.

In regio's waar het groeiende aandeel ouderen gepaard gaat met een afnemende potentiële beroepsbevolking, kan het lastig worden het bestaande voorzieningenaanbod te behouden. De bevolkingsontwikkeling beïnvloedt vooral de regiogebonden-werkgelegenheid, ook wel aangeduid als bevolkingsvolgende of verzorgende werkgelegenheid (PBL 2013).

Figuur 8 laat zien dat vooral de periferie van Nederland te maken krijgt met 'grijze druk'. Juist in die gebieden is het aandeel ouderen hoog. Figuur 9 zoomt daarbij in op gemeenten en de prognoses van ouderen in 2040. Hier valt op dat vooral de plattelandsgemeenten een relatief hoog aandeel ouderen hebben. Stedelijke gemeenten kennen in de toekomst relatief juist een jonge(re) bevolking. Echter volgens de regionale bevolkingsprognose van het PBL & CBS krijgen praktisch alle gemeenten de komende jaren te maken met vergrijzing. Ook in de stad leidt dat tot een specifieke opgave. Sterker nog, getalsmatig is de vergrijzing in steden en in de Randstad het sterkst. Dit betekent dat vooral in de Randstedelijke gebieden een grotere behoefte aan aangepaste woningen en woonomgeving valt te verwachten.

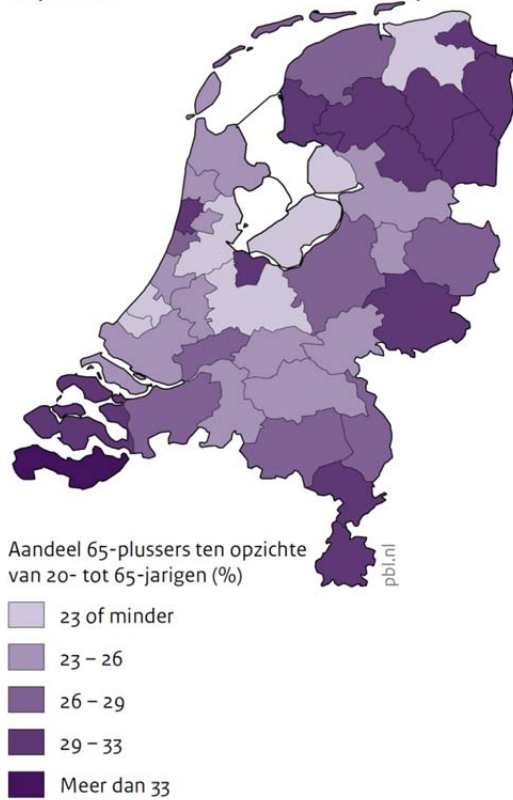
Bronnen

Planbureau voor de Leefomgeving (2013) Vergrijzing en Ruimte, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL_2013_Vergrijzing%20en%20ruimte_450.pdf

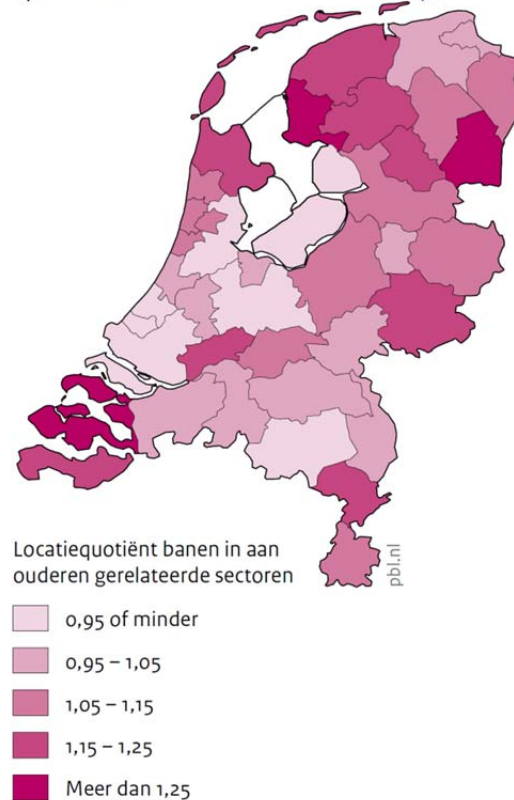
Figuur 8 Grijs druk en daaraan gerelateerde werkgelegenheid

Grijze druk en aan vergrijzing gerelateerde werkgelegenheid per COROP-gebied, 2010

Grijze druk

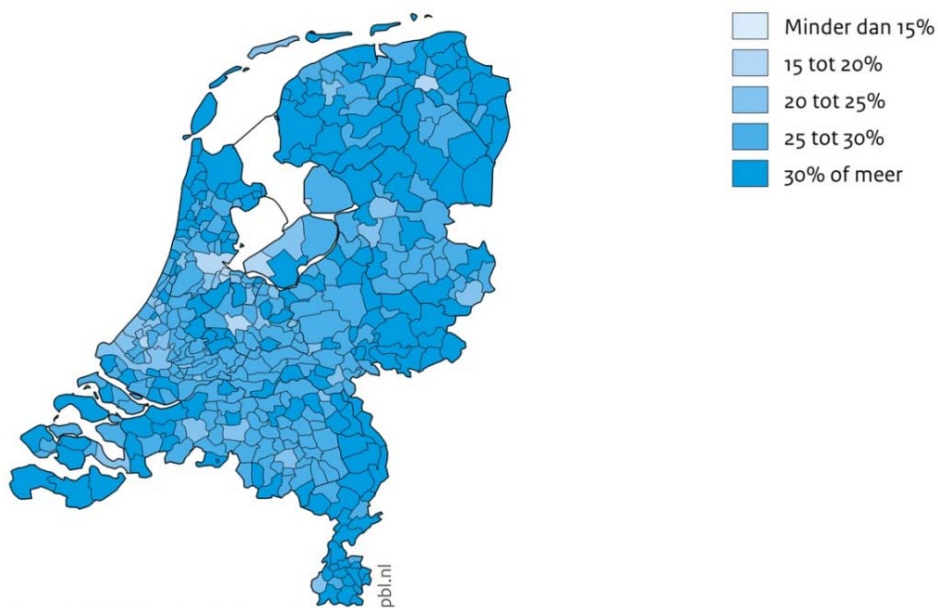
Specialisatie

Bron: CBS en LISA (2010), bewerking PBL

Figuur 9 Aandeel ouderen 65 jaar en ouder in 2040 per gemeente

Aandeel inwoners 65 jaar of ouder per gemeente, 2040

Bron: PBL/CBS regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2013-2040

Trend 7: The great divergence

De triomf van de stad betekent niet dat iedere regio of elke stad een winnaar is. Sterker nog, naar verwachting zullen de (sociaal)economische verschillen tussen en binnen regio's groter worden. Steden met de juiste mix aan sectoren en aantrekkelijke vestigingsplaatsfactoren zullen groeien, terwijl steden die dat minder goed op orde hebben grote kans hebben om af te glijden. Moretti (2013) noemt deze nieuwe geografie *the great divergence*. 'Goede' banen, hoogopgeleiden, hoge inkomens en hoogwaardige voorzieningen versterken elkaar, en door deze principes van agglomeratie worden de verschillen tussen regio's vergroot ('the winners take it all' of 'succes breeds succes'). Belangrijk daarbij is dat succesvolle steden niet alleen succesvol zijn doordat er veel hoogopgeleiden wonen en werken en die 'an sich' meer verdienen. Nee, juist de laagopgeleiden profiteren in die steden. Het succes van 'goede' banen en hoogopgeleiden straalt namelijk af op de hele gemeenschap eromheen; in type (betere) banen voor laagopgeleiden, en in een hogere productiviteit (lonen) van laagopgeleiden. In succesvolle steden hebben niet alleen hoogopgeleiden hogere lonen, maar ook de laagopgeleiden. Ter illustratie: Moretti becijfert dat elke nieuwe hightechbaan in een stad, *vijf* extra banen buiten de hightechsector in die stad creëert. Het zijn banen in geschoolde beroepen (advocaten, leraren, verpleegkundigen) én in laag geschoolde beroepen (obers, kappers, timmerlieden). 'Voor elke nieuwe software designer ingehuurd door Twitter in San Francisco, zijn er vijf nieuwe vacatures voor barista's, personal trainers, artsen, en taxichauffeurs in de gemeenschap'. De meeste sectoren hebben een multiplier-effect, maar de sectoren die de kenniseconomie aanjagen hebben de grootste multiplier: ongeveer drie keer groter dan die van de maakindustrie.

Moretti betoogt dat de groter wordende kloof tussen regio's in de eerste plaats economisch is, maar nu ook zichtbaar wordt in culturele identiteit, gezondheid, stabiliteit van familie-structuren, en zelfs in politiek opzicht. Het is zeer de vraag of deze 'Amerikaanse trend' zich op dezelfde manier in de Nederlandse context manifesteert. Maar dat ook in Nederland de ruimtelijke verschillen groter worden lijkt onvermijdelijk. Verschillen tussen 'succesvolle' regio's zoals de regio Groot-Amsterdam of de Brainport Eindhoven, versus krimpregio's als Oost-Groningen of Parkstad Limburg. Maar wellicht worden de verschillen binnen regio's ook wel groter. Hoe kan het anders dat bijvoorbeeld in Amsterdam het aantal mensen onder de armoedegrens fors is toegenomen (in absolute én relatieve termen is dit aantal groter dan in Rotterdam, SCP & CBS 2013). In Tilburg heeft 60 procent van de bewoners van sociale woningbouw geen inkomsten uit arbeid. De triomf van de stad heeft dus twee gezichten, en die manifesteren zich geografisch.

Bronnen

Moretti, E. (2013) *The New Geography of Jobs*, Boston / New York: Mariner Books, Houghton Mifflin Harcourt

SCP & CBS (2013) *Armoedesignalement 2013*, Den Haag: Sociaal en Cultuur Planbureau, http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2013/Armoedesignalement_2013

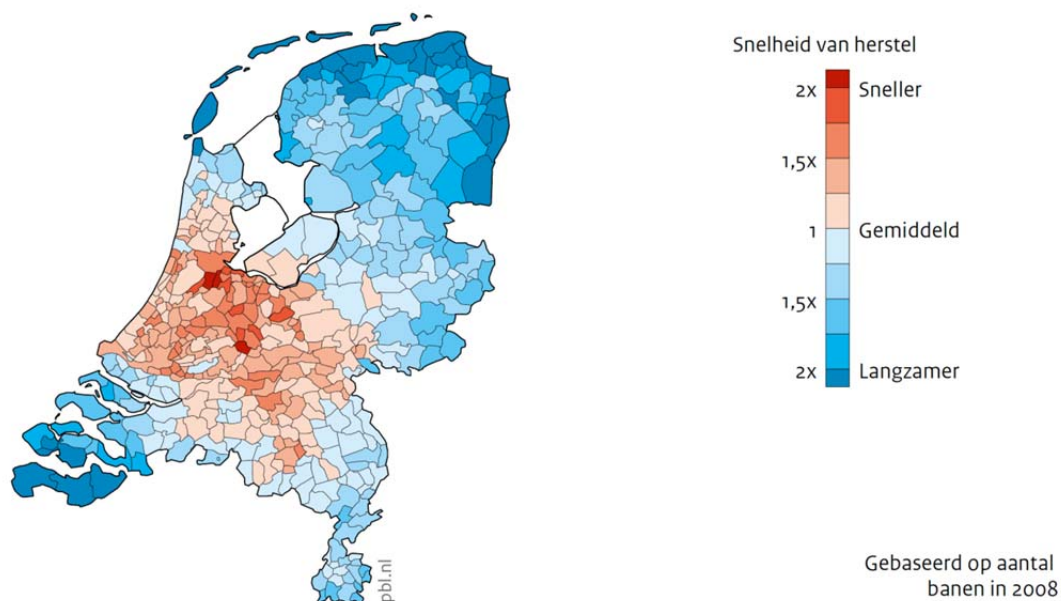

Trend 8: Resilience

Naast de groeipotentie van stedelijke economie benadrukt de literatuur ook een trend van 'denken in veerkracht van economieën', *resilience* genoemd. Juist in een economie die uitgaat van de kracht van steden wordt de weerbaarheid of veerkracht van regio's belangrijk, want regio's en steden worden steeds vaker en steeds harder getroffen door 'economische schokken': een groot bedrijf dat wegtrekt, een sector waarin de regio is gespecialiseerd die in zwaar weer komt, of bijvoorbeeld een brede economische crisis. Veerkrachtige regio's zijn in staat om mensen die werkloos worden weer makkelijk aan het werk te krijgen in sectoren waar de vaardigheden van deze mensen toepasbaar zijn: zogenaamde 'gerelateerde sectoren'. Regio's met veel gerelateerde werkgelegenheid zijn over het algemeen veerkrachtiger. Daarnaast spelen pendelmogelijkheden een grote rol. Arbeidskrachten hoeven namelijk niet in de eigen regio (gemeente) een baan te zoeken, maar kunnen een grotere arbeidsmarktregio bereiken door te pendelen.

Figuur 10 laat zien dat in de stedelijke gebieden in de Randstad en Noord-Brabant de veerkracht van de regionale arbeidsmarkt het grootst is. Deze arbeidsmarkten bieden meer mogelijkheden voor het opvangen van ontslagen werknemers dan sommige andere. Overigens verschilt de veerkracht van regio's ook sterk per sector.

Figuur 10 Veerkracht van Nederlandse gemeenten

Bron: CBS SSB, 2012; Significance, 2009; LISA, 2012; bewerking PBL

Bronnen

Weterings, A. M. van den Berge & D. Diodato (2013) *De veerkracht van regionale arbeidsmarkten*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL_2013_Veerkracht%20van%20regionale%20arbeidsmarkten_669.pdf

Trend 9: The war of talent

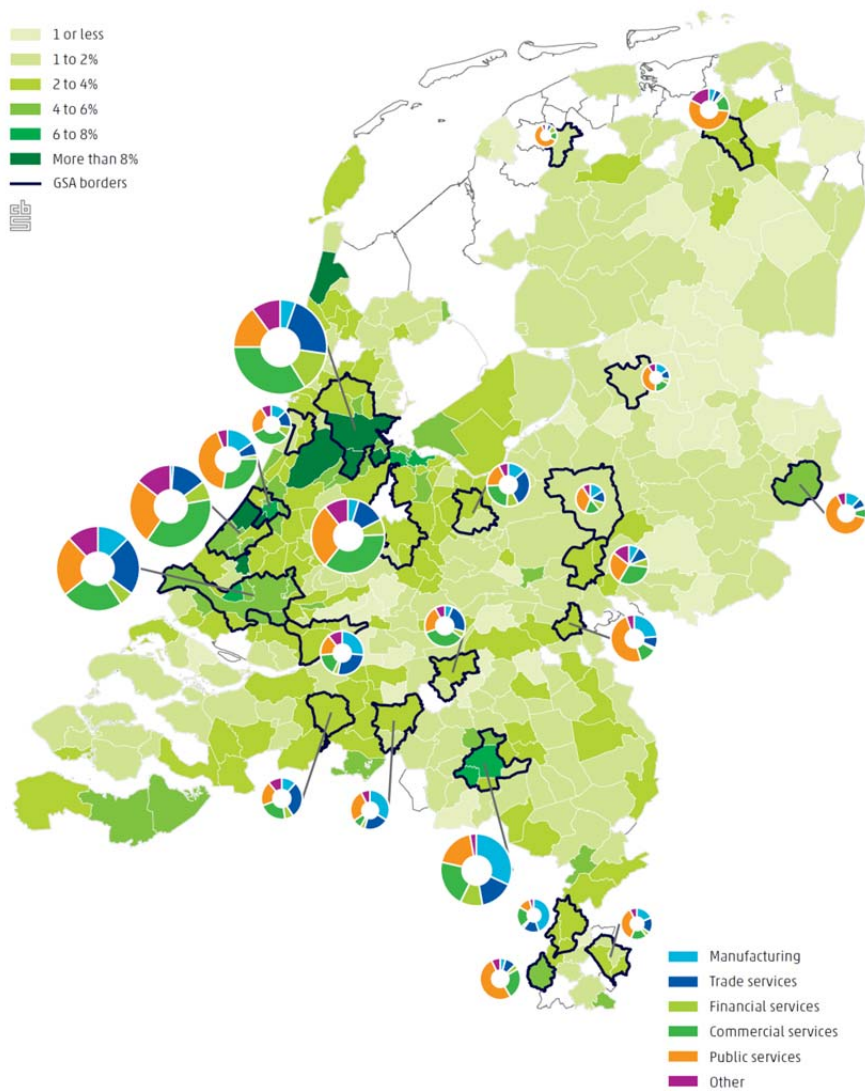
Als we het over 'economie en migratie' hebben valt op dat migratie mondiaal de afgelopen decennia een hoge vlucht heeft genomen. Werkgerelateerde migratie heeft daarbinnen een steeds groter aandeel gekregen (redenen voor migranten om naar het buitenland te gaan, worden voor ongeveer de helft bepaald door werkgerelateerde motieven; in Nederland is het aandeel arbeidsmigratie als motief overigens relatief laag). En vooral de toename van hoogopgeleiden migranten neemt een hoge vlucht.

Gezien het belang van hooggekwalificeerde arbeid voor de huidige economie wordt het steeds belangrijker voor landen en regio's om attractief te zijn voor deze 'talenten'. Omdat de competitie om deze buitenlandse kenniswerkers steeds sterker wordt, wordt ook wel gesproken van 'the war of talent'.

Recent onderzoek laat zien dat er ongeveer 100.000 buitenlandse kenniswerkers in Nederland zijn. Dat is ongeveer 4 procent van het totaal aantal kenniswerkers in Nederland. Ter vergelijking: er zijn ongeveer 500.000 buitenlandse niet-kenniswerkers (ruim 12 procent van alle niet-kenniswerkers). Bovendien is Nederland internationaal gezien 'gemiddeld' in het aantrekken van buitenlandse talenten. De vraag is of Nederland attractief genoeg is voor buitenlands talent. Naast de bijdrage van buitenlandse kenniswerkers aan de Nederlandse economie (buitenlandse kenniswerkers zijn over het algemeen productief, vooral in voor Nederland internationaal actieve sectoren als handel, transport, zakelijke en financiële diensten en kennisintensieve productie), vormen ze in een globaliserende economie ook de 'link' met buitenlandse markten: buitenlandse kenniswerkers werken vaker bij internationaal opererende bedrijven (buitenlandse bedrijven in Nederland, bedrijven die veel exporteren en importeren).

Opvallend is dat buitenlandse kenniswerkers zeer ongelijk over Nederland zijn verdeeld. Ze concentreren zich vooral in de krachtige agglomeraties (Groot-Amsterdam, Rotterdam-Den Haag) en technologische hotspots (Brainport Eindhoven): In Groot-Amsterdam werken ruim 20.000 buitenlandse kenniswerkers (ruim 20 procent van alle buitenlandse kenniswerkers in Nederland). In Rotterdam-Den Haag ruim 15.000 (ruim 15 procent van alle buitenlandse kenniswerkers in Nederland). In Eindhoven ruim 3700 (bijna 4 procent van alle buitenlandse kenniswerkers in Nederland). Figuur 10 toont het aantal buitenlandse kenniswerkers ten opzichte van het totaal aantal kenniswerkers in de Nederlandse gemeenten.

Figuur 11 Aantal buitenlandse kenniswerkers ten opzichte van het totaal aantal kenniswerkers per gemeente

Source: Statistics Netherlands/PBL.

¹⁾ Map colors (in green): share of foreign knowledge workers in total number of knowledge workers by municipality.
Pie diagrams: share of foreign knowledge workers employed at six different industries in the 22 agglomerations (GSA) as defined by Statistics Netherlands. Size of the pie diagrams relates to the total number of foreign knowledge workers in each agglomeration.

Bron: Groot, Van Gessel & Raspe (2013) in CBS Internationaliseringsmonitor 2013

Migratie

Waar 'the war of talent' vooral gaat over de bovenkant van de arbeidsmarkt (en de potentie van kansen) bestaat er ook een toenemende zorg over de onderkant van de arbeidsmarkt (Kremer & Schrijvers 2014): er is meer aandacht vereist voor de sociaaleconomische integratie van Europese vestigingsmigranten. Juist Nederland kent ten opzichte van andere OECD-landen een relatief hoog aandeel laagopgeleide migranten. Kremer en Schrijvers benadrukken dat om de tragiek van de 'gastarbeidersgeschiedenis' niet te laten herhalen, het juist van belang is te investeren in de sociaaleconomische integratie van Europese vestigingsmigranten. En juist voor regionale overheden is dat belangrijk, omdat de gevolgen van de beperkte sociaaleconomische integratie vaak op het bordje van lokale overheden terechtkomen.

Engbersen (2014) constateert in het beleid een omslag van een specifiek minderhedenbeleid gericht op etnische doelgroepen, naar een algemeen burgerschapsbeleid voor alle Nederlandse burgers. Bij steden die zich kenmerken door een grote diversiteit in etnische groepen past eerder generiek burgerschapsbeleid en geen doelgroepenbeleid.

Gemeenten staan daarmee voor een opgave een specifieke invulling te geven aan de 'war of talent' en een meer generiek burgerschapsbeleid te voeren.

Bronnen

Groot, S., G. van Gessel & O. Raspe (2013) *Foreign knowledge workers in The Netherlands*, in CBS Internationaliseringsmonitor: <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/16AABA66-D01F-4D88-BB04-A9BA05E175C0/0/2013m21h10art.pdf>

Kremer, M. & E. Schrijvers (2014) *Roemeense en Bulgaarse arbeidsmigratie in betere banen*, WRR Policy brief 1: http://www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/PDF-WRR-Policy_Briefs/2014-01_WRR_Policy_Brief_1_DEF.pdf

Engbersen, G. (2014) *Van zijstroom tot hoofdstroom van beleid ; Integratie als permanente opgave voor de stad Rotterdam*, Rotterdam: EUR

Trend 10: De groene race

Voor een toekomstige sterke economie is het cruciaal om veel zuiniger om te gaan met energie en andere grondstoffen. Economieën staan aan de vooravond van een transitie naar een groenere economie: minder grondstof-intensief en minder afhankelijk zijn van schaarse en dus dure materialen. Wie dat niet lukt, verliest aan concurrentiekracht. Dit wordt ook wel de *groene race* genoemd. Daarbij speelt dat 'duurzaamheid' ook een economische kans is: de markt voor cleantech-producten groeit mondiaal sterk. Nederland heeft een sterk energie- en materiaal-intensieve economie en doet weinig aan zogenoemde groene innovaties: vernieuwing gericht op duurzamere producten en productieprocessen.

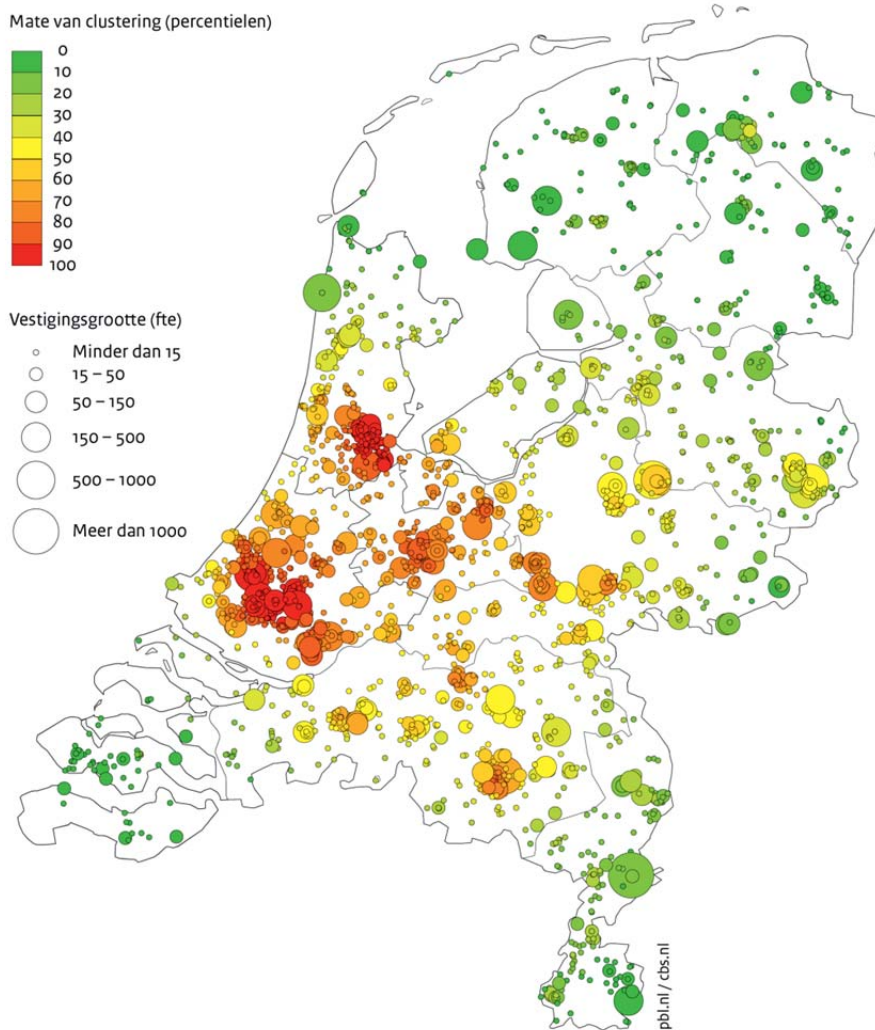
In de groene race is innovatie cruciaal. Een goed functionerend innovatiesysteem bestaat uit meerdere elementen, maar vooral ondernemerschap, investeren in kennis en de verspreiding van kennis zijn cruciaal. Deze elementen kennen een nadrukkelijke regionale component: niet elke regio heeft dezelfde ondernemersdynamiek, niet elke regio heeft een sterke kennisinfrastructuur (bijvoorbeeld een universiteit). Het is dus ook de vraag welke regio's leidend gaan worden in de transitie naar een groenere economie.

Een vraag is bijvoorbeeld waar de cleantech-bedrijvigheid clusterd; de bedrijven die de vruchten kunnen plukken van de potenties van deze internationaal sterk groeiende markt. Figuur 12 toont deze clustering. Vooral de Zuidvleugel van de Randstad heeft een sterke clustering van cleantech-bedrijvigheid. Ook de Brainport Eindhoven kent een clustering van dit type bedrijven.

Daarnaast onderscheiden regio's zich in de mate waarin wordt geïnvesteerd in groene technologieën. Figuur 13 toont bijvoorbeeld de specialisatie in eco-innovaties. We zien dat niet alle regio's een sterke specialisatie kennen. Bovendien zien we dat, in lijn met trend 2 waarin Nederlandse regio's worden vergeleken met hun belangrijkste concurrenten, de Nederlandse regio's ten opzichte van deze concurrenten fors achterblijven in hun innovatiesucces op het gebied van duurzame producten en productieprocessen (Raspe 2014). Figuur 14 toont daarin wel een uitzondering. Het Nederlandse bedrijfsleven is sterk in biotech.

Figuur 12 Concentratie van cleantech-bedrijvigheid in Nederland

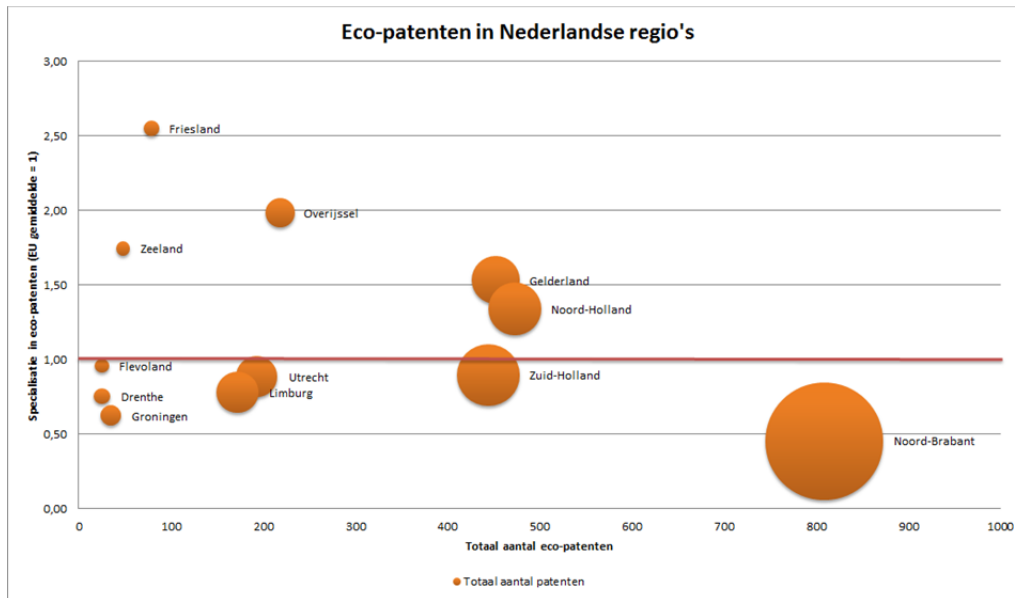
Ruimtelijke spreiding van vestigingen in de cleantechsector

Bron: PBL/CBS, 2013

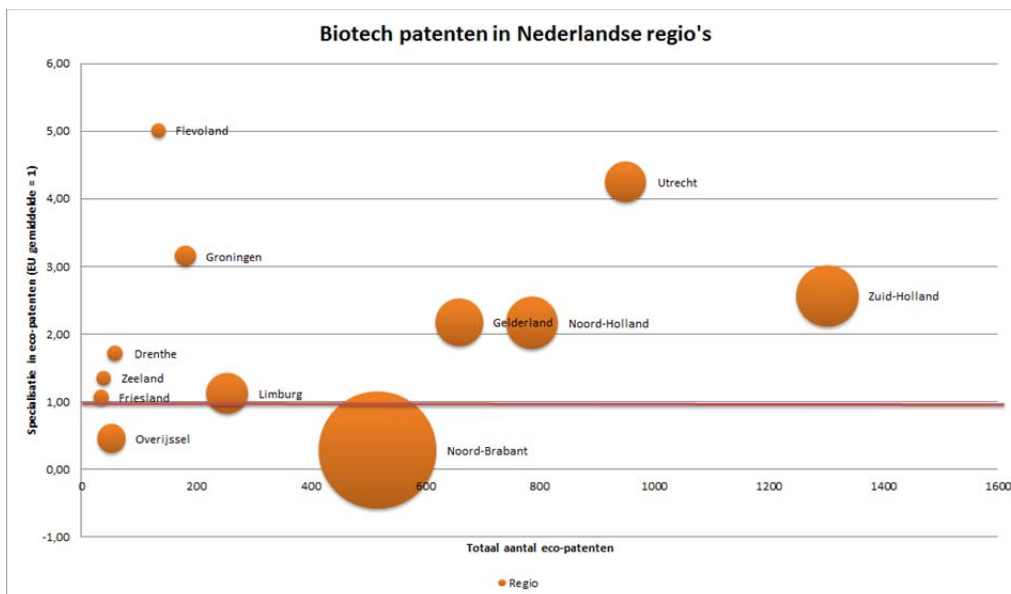
Cleantechbedrijven zijn niet gelijk over Nederland verdeeld, maar clusteren sterk in de Noord- en Zuidvleugel van de Randstad en in Brabant.⁴ Op deze kaart zijn de vestigingen van cleantechbedrijven weergegeven naar het aantal arbeidsplaatsen en naar mate waarin ze zijn geclusterd: rood betekent dat er veel cleantechbedrijven in de nabijheid zijn, groen juist weinig.

Figuur 13 Eco-patenten per provincie

Noord-Brabant is de Nederlandse regio met de meeste eco-patenten, maar omdat er in die regio ook veel ander type patenten zijn, is de specialisatie niet zo sterk: onder het Europese gemiddelde. Sterk gespecialiseerde regio's die bovendien een relatief grote omvang in eco-patenten hebben zijn Gelderland, Noord-Holland en Zuid-Holland.

Figuur 14 Biotech-patenten per provincie

Zuid-Holland is de Nederlandse regio met de meeste biotech-patenten. Ook hier is de specialisatie relatief sterk. Andere regio's met een sterke specialisatie en relatief groot aantal biotech-patenten zijn Utrecht, Noord-Holland en Gelderland.

Bronnen

Planbureau voor de Leefomgeving (2013) *Verdielen en Vergroenen; op zoek naar kansen voor de Nederlandse economie*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, <http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL-2013-Vergroenen-en-verdielen-1061.pdf>

Raspe, O. (2014) *Is de Metropoolregio Rotterdam – Den Haag klaar voor de groene race*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, (te verschijnen)

Trend 11: de energieke samenleving

Een belangrijke trend is de opkomst van 'de energieke samenleving' (Hajer 2012): een samenleving van mondige burgers en met een ongekeerde reactiesnelheid, leervermogen en creativiteit. Juist deze energie is cruciaal bij een transformatie naar een duurzamere samenleving. Om de kracht van de samenleving aan te boren is het van belang dat de overheid de relatie tussen de abstracte problemen (zoals milieuproblemen) en de dagelijkse leefomgeving herstelt. Het niveau van de stad en de buurt is hierbij cruciaal. De stad is een kristallispunt in de samenleving; een belangrijke ruimtelijke entiteit waarbinnen we wonen, werken en ons verplaatsen.

De energieke samenleving is gestoeld op een grotere betrokkenheid van burgers en bedrijven bij de leefomgeving. Het zichtbaar en ervaarbaar maken van een verbetering van de leefomgevingskwaliteit van burgers is daarbij belangrijk. Er is een wereld te winnen door aan de ene kant aan te geven hoe burgers zelf een bijdrage kunnen leveren aan deze verandering (via certificering, groene consumptie, impactmeting van gedrag). Aan de andere kant is dit te realiseren door burgers zelf veel meer mogelijkheden te geven om de overgang naar een schone economie te maken (Hajer 2012).

Juist in de stad komen leervermogen en creativiteit optimaal tot hun recht. Maar steden moeten dit fundament wel kunnen gebruiken voor daadwerkelijke innovaties en ondernemerschap. Het moet zich uiten in een 'duurzame stad' en deze kennis en kunde over de duurzame stad kan voor steden een belangrijke aanjager zijn voor economische groei, mits ze die ook (internationaal) kunnen vermarkten. Het gaat daarbij om het centraal stellen van ondernemerschap en het midden- en kleinbedrijf. Juist daar kan de overheid ondersteunen: door te participeren in regionale innovatiesystemen en door kleine(re) bedrijven te helpen internationaliseren (zie eerder vermelde bron Vergroenen en Verdienen).

Bronnen

Hajer, M. (2010) *De energieke samenleving*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/Signalenrapport_web.pdf

Resumé

De besproken 11 trends hebben een impact hebben op de regionale economie. Steden en gemeenten zullen deze trends allemaal anders ervaren. Een stedelijk-economische strategie is daarmee niet te vatten in een 'one size fits all'-succesformule. Ook het kopiëren van elkaars successen helpt daarbij niet. De gemene deler van al deze trends is echter wel dat de stad of een gemeente niet meer geïsoleerd kan worden gezien. Waar bedrijven steeds meer mondiale competitie ervaren en opereren in een internationaal speelveld, wordt de locatie van waaruit ze dat doen steeds belangrijker: een 'global-local paradox'. Maar deze locatie biedt vooral voordelen op het niveau van de agglomeratie, de arbeidsmarktregio, ook wel *daily urban system* genoemd. Agglomeratievoordelen worden behaald door de nabijheid van andere bedrijven, op dit schaalniveau. De veerkracht van arbeidsmarkten speelt ook op dat niveau. En ook voor de nabijheid van allerlei voorzieningen is de agglomeratie relevant. Het is de schaal van de agglomeratie die (buitenlandse) talenten en investeringen aantrekt en waar de dynamiek van innovatie en ondernemerschap plaatsvinden. Het is ook de schaal die relevant is voor de 'energieke samenleving'.

Een blik op de Nederlandse steden en gemeenten laat flinke verschillen zien. Er zijn regio's met relatief veel massa en dichtheid, waarbij de verwachting is dat ze groeien: de (potentiële beroeps)bevolking, veel hoogopgeleide en creatievelingen, veel buitenlands talent, en veel *amentities*. Maar er zijn ook steden en regio's die nauwelijks agglomeratiekracht genereren, waar krimp de toekomst lijkt te zijn, en die niet in het vizier van kenniswerkers lijken te staan. Daarbij speelt dat bepaalde steden ook nog kunnen worden omringd door een krimpend ommeland. De vraag is of dit in Nederland ook leidt tot 'the great divergence', zoals die zich in Amerika bijvoorbeeld de afgelopen decennia manifesteerde.

Kortom, een stedelijke strategie is maatwerk. De 11 trends spelen in de toekomst een rol voor de economisch-stedelijke potenties, maar hoe ze uitpakken is per stad en agglomeratie anders. In alle gevallen is het cruciaal dat steden en gemeenten zich niet meer als geïsoleerde, zelfstandige entiteiten beschouwen. Zij hebben een rol in de grotere agglomeratie, waaraan ze bijdragen als werklocatie, woonlocatie, locatie van bepaalde voorzieningen, enzovoort. Met andere woorden: de kracht van de stedelijke economie is er niet een van een individuele gemeente, maar van een samenhangend geheel van nabijgelegen gemeenten. *Borrowed size*-strategieën passen bij dit schaalniveau.

Vanuit dat perspectief dienen de thema's van de commissie Stedelijk Perspectief worden uitgewerkt: economie, wonen en ruimte; economie, migratie en achterstanden; economie en duurzaamheid, en economie, cultuur en openbare ruimte. Ook hier zijn wonen en cultuur niet los van elkaar te zien. Net als dat migratie en cultuur aan elkaar zijn verbonden. En duurzaamheid speelt in *een energieke samenleving* ook op het domein van wonen en ruimte. Bovendien manifesteren de twee gezichten van de triomf van de stad zich geografisch, maar is ruimtelijk beleid maar een deel van de oplossing. De sociaaleconomische positie van mensen heeft over het algemeen minder te maken met de buurt waarin iemand woont. Kansen op werk, een uitkering of een positie onder de armoedegrens blijken in hoofdzaak door individuele kenmerken als opleidingsniveau te worden bepaald. Strategieën vanuit stedelijk perspectief gaan daarbij dus dwars door beleidsdomeinen heen.